

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертацію Балабушки Євгена Олександровича «Динаміка ригідності комбатантів у процесі адаптації до умов мирного життя», подану до захисту на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук зі спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах»

Війна є химерною за своєю реалістичністю і трагічністю драмою, яка незмінно розігрується у душі кожного комбатанта, залишаючи незгладимі сліди. Рани, отримані в обмежених війнах (особливо душевні), швидко не гояться... Ось чому в тих пострадянських державах, які охоплені сьогодні локальними збройними конфліктами, найтяжчим випробуванням для учасника бойових дій залишається повернення з війни...

Про істинні масштаби негативних наслідків обмежених (малих, локальних, гібридних та т. ін.) війн на сьогодні ми маємо лише приблизне уявлення. Одне, що можна стверджувати абсолютно точно, – жодне з відомих людству природних лих або техногенних катастроф є незрівняним з війною (і байдуже, з якою: локальною чи широкомасштабною) за ступенем екстремальності та своїми психологічними наслідками. У цьому відношенні можна говорити про те, що поряд з війною зовнішньою, в душі кожного комбатанта йде своя внутрішня війна, війна між страхом та обов'язком. І ця внутрішня війна найчастіше буває більш затяжною та драматичною, аніж зовнішня. Людина, яка побоюється за своє життя, знаходиться у постійній напрузі, намагаючись передбачити час та характер своєї загибелі.

Дія екзистенційних факторів операції об'єднаних сил, яка проходить на сході нашої країни, носитиме пролонгований характер. Якщо звичайна людина в зоні природного лиха і, навіть, в умовах військових дій, може знайти можливість для перепочинку, то військовослужбовці, поліцейські, співробітники СБУ, прикордонники чи рятувальники, які виконують професійні задачі у зоні проведення операції об'єднаних сил, будуть

перебувати в ситуації небезпеки постійно, незалежно від того, знаходяться вони на лінії зіткнення з противником, у ближньому своєму тилу або тилу противника.

Комплекс набутих у зоні проведення операції об'єднаних сил адаптивних реакцій стає дезадаптивним за межами зони бойових дій.

Ми переконані, що повернення непідготовленого до мирних умов життєдіяльності учасника операції об'єднаних сил із закріпленими у психіці слідами війни може призвести до вторинної психотравматизації. Психічна травма, викликана непідготовленим зіткненням з мирним суспільством, яке вмить стало незрозумілим і чужим, може виявитися більш сильною, ніж бойова психічна травма.

У цих умовах перед державою гостро постають три основні проблеми:

1. Яким чином повернути в соціум повноцінних у психологічному відношенні громадян та водночас захистити суспільство від можливої агресії та неконтрольованої спонтанної войовничості?

2. Як вберегти ветерана антитерористичної операції (по суті, людину з «оголеною», незахищеною психікою) від травматичного впливу жорстокого для них мирного життя?

3. Як завершити військовий конфлікт (і не тільки юридично)?

Ми переконані, що сьогодні цілком правомірно використовувати в суспільстві тезу про психологічний критерій закінчення операції об'єднаних сил: «Військовий конфлікт на сході нашої країни закінчиться лише тоді, коли останній український солдат психологічно повернеться з нього додому»!

Дослідження вітчизняних та закордонних психологів показують, що фізичне переміщення учасника військового конфлікту в мирну обстановку далеко не завжди означає його інтелектуальне, емоційне, «почуттєве» повернення в обстановку повсякденних зв'язків і відношень.

Треба відверто констатувати, що ця проблема для вітчизняних психологів виявилася практично не дослідженою. І виникла вона з середини 2014 року, з початком проведення антитерористичної операції, а фактично –

війни малої інтенсивності, або, як такі війни ще називають закордонні фахівці, – війни «трьох кварталів» (це коли в одному кварталі міста точаться запеклі бої, а в інших кварталах – продовжується нормальне мирне життя. Таким чином, учасник «війни трьох кварталів» протягом одного і того ж дня може багато разів опинитися як у бойових, так і в мирних умовах. Як наслідок, відбувається зіткнення ідентичностей та постійна перебудова психіки бійця).

Сьогодні ми вже можемо констатувати, що швидко, але непідготовлене повернення учасника АТО до мирних умов життєдіяльності породжує цілу низку психологічних проблем. Адже в умовах проведення операції об'єднаних сил військовослужбовець міг вранці брати участь у бойовому зіткненні, вдень його міг замінити на бойовому посту інший військовослужбовець, а ввечері він міг опинитися на вулицях населеного пункту, що живе своїм розміреним мирним життям. Реакцію солдата, який щойно вийшов з бою, та наслідки конфліктних ситуацій передбачити надто складно.

Нагадаємо, що після Першої та Другої світових війн учасники бойових дій поверталися на батьківщину впродовж багатьох тижнів та місяців. Вони багато разів ділилися один з одним своїми спогадами, кожен багато разів виступав для своїх товаришів терапевтом, консультантом, розуміючим слухачем. У ході цих задушевних бесід спрацьовували психологічні механізми відреагування, когнітивно-сислової переробки травматичного досвіду в умовах дієвої емоційної підтримки, інтеграції цього досвіду в особистісну історію та актуальне буття комбатанта.

Сучасне психологічно неусвідомлене повернення учасників локальних військових конфліктів є дуже небезпечним: ветеран, який опинився у мирному суспільстві, подібний до людини без шкіри (без знаменитого фрейдівського «захисного шару» особистості), і тому будь-який дотик до його особистості викликатиме біль та «кровотечу».

Дуже важливо в такій ситуації допомогти жертвам військового стресу адаптуватись у мирному житті. Учасники бойових дій повертаються додому з величезним багажем психологічних переживань, зміною стилю поведінки, іншим ставленням до тих процесів, що зараз відбуваються в державі. Це вносить значні зміни у світогляд і звички людини, які можуть проявлятися у підвищеній агресивності, нездатності акліматизуватись у мирному житті.

Майже кожен із наших захисників, повернувшись до мирного життя, стикається з проблемами непорозуміння в сім'ї, з родичами, з колегами по роботі та в соціумі.

Цей душевний стан із військовою прямою висловив ще 70 років тому поет і фронтовик Борис Слуцький:

*«Когда мы вернулись с войны,
я понял, что мы не нужны.
Захлебываясь от ностальгии,
от несовершенной вины,
я понял: иные, другие,
совсем не такие нужны.
Господствовала прямота,
и вскользь сообщалось людям,
что заняты ваши места
и освободить их не будем»...*

Не треба забувати і той факт, що відстрочені наслідки війни або локального військового конфлікту впливають не тільки на психофізіологічне здоров'я військовослужбовців, але й на їх психологічну врівноваженість, світогляд, стабільність ціннісних орієнтацій та т. ін. Як правило, фактично без жодних виключень, усе це зазнає суттєвої деформації. Мабуть не випадково відомий радянський письменник, фронтовик Костянтин Сімонов у своїй трилогії «Живі та мертві» зі знанням справи написав: *«Іноді людині здається, що війна не залишає в неї незгладимих слідів, але якщо вона дійсно людина, то їй це тільки здається»...*

Вважаємо, що викладені вище міркування повною мірою підтверджують актуальність обраної Євгеном Олександровичем теми дослідження.

Керуючись усталеною логікою кваліфікаційної наукової праці шановний дисертант присвятив перший розділ аналізу стану дослідженості проблеми реадаптації учасників бойових дій до умов мирного життя. Розгляд значного масиву робіт, стосовно визначеної теми, дозволив Євгену Олександровичу сформулювати важливі констатації і проблемні питання, які лягли в основу подальшого авторського дослідження.

На теоретичному рівні спеціальності 19.00.09 суттєвими, на нашу думку, є наступні положення дисертаційної роботи:

✓ *по-перше*, найбільш важливими характерологічними особливостями, що призводять до розвитку посттравматичного стресового розладу вже у мирних умовах, є емоційна нестійкість, підвищена тривожність і незрілість особистості. Характерологічні зміни можуть бути наслідком психічної травми, а не передувати їй;

✓ *по-друге*, основою психічної дезадаптації комбатантів стають виникли в умовах бойових дій певні особистісні зміни та емоційно-поведінкові стереотипи;

✓ *по-третє*, зв'язок проблеми ригідності і психічних станів з найбільшою виразністю виявлятиметься при аналізі стресових станів, коли мають місце фізіологічні і психологічні зміни;

✓ *і, останнє*, - автор зазначає, що причиною ригідності можуть бути напруги, пов'язані з тривогою, страхом, фрустрацією, шоком, катастрофічними ситуаціями. Тому ригідність він пропонує розглядати не тільки як властивість особистості, а і як стан, тобто зміщує акцент дослідження з ригідних реакцій на ситуації, що обумовлюють ці реакції. Оскільки екстремальні ситуації і викликані ними психоемоційні напруження можуть бути різної тривалості, то і ригідність, на думку Євгена Олександровича, може проявлятися у вигляді реакції, стану, а за певних умов, - формуватися як стійка властивість або риса особистості. І хоча, зрозумілим є те, що ригідність, як властивість особистості,

формується і поза екстремальних ситуацій, але тим не менш у залежних від них умовах жорсткої регламентації поведінки.

Відмічаємо і проведене автором роботи широке за змістом емпіричне дослідження, до якого було залучено 350 осіб, які брали участь у бойових діях на сході України під час проведення антитерористичної операції у 2014–2015 рр. Додамо, що тривалість бойових відряджень досліджуваних варіювалася від трьох місяців до одного року.

На підтвердження нашої високої оцінки організації Євгеном Олександровичем власного емпіричного дослідження наведемо лише основні етапи його проведення:

- ✓ 1-й етап - психологічне дослідження воїнів при надходженні їх до складу бойового підрозділу;
- ✓ 2-й етап - психологічне дослідження воїнів перед відправкою їх до зони АТО;
- ✓ 3-й етап - обстеження воїнів після їх повернення із зони бойових дій;
- ✓ 4-й етап - психологічне обстеження після закінчення планової реабілітації;
- ✓ 5-й етап - психологічне обстеження колишніх комбатантів через один рік після їхнього відрядження до зони АТО та проведення з ними планової реабілітації.

Отримані у ході емпіричних досліджень дані стали підґрунтям для висновків і **рекомендацій практичного спрямування**. З урахуванням результатів проведеного дослідження, дисертанту вдалося:

- ✓ *по-перше*, - констатувати той факт, що «...зростання показників преморбідної ригідності та показника психічної ригідності «ригідність як стан» перед поїздкою до зони АТО і після повернення з неї є несприятливим прогностичним чинником розвитку ПТСР та ефективності подальшої реабілітації».

- ✓ *по-друге*, - довести, що у осіб, які перенесли бойовий стрес, при діагностичному обстеженні виявлятиметься негативна динаміка за тестом СМДО за такими показниками, як шкала песимістичності, шкала емоційної

лабільності, шкала імпульсивності, шкала ригідності та шкала оптимістичності; спостерігатиметься підвищення показників ситуативної та особистісної тривожності у тесті Спілбергера-Ханіна. Усе вищезазначене є несприятливим чинником розвитку ПТСР та ефективності подальшої реабілітації колишніх комбатантів.

Серед найбільш евристичних висновків Євгена Олександровича хотілося б виділити обґрунтування автором роботи існування прямого позитивного зв'язку між ступенем виразності психічної ригідності у структурі особистості, яка перенесла бойовий стрес і наявністю ПТСР.

Власне даний висновок і дозволив Є.О. Балабушки довести, що розвиток ПТСР завжди буде супроводжуватися посиленням психічної ригідності за параметрами інтенсивності, глибини та консистенції.

Принагідно зазначимо, що загалом представлена до захисту кваліфікаційна наукова праця є логічною за своєю структурою і завершеною за своєю інтенцією. Це дозволяє аргументовано оцінити дисертаційну роботу Є.О. Балабушки як завершене дослідження, результатом якого є успішне вирішення важливої наукової проблеми, що має яскраво виражений прикладний характер у сфері практичної діяльності військових психологів при роботі з учасниками бойових дій.

Констатуємо дотримання вимог МОН України щодо повноти висвітлення основних положень, висновків, рекомендацій роботи в 10 опублікованих працях і, зокрема, 5-ти публікаціях у наукових фахових виданнях з психологічних наук.

Дисертація відповідає спеціальності 19.00.09, її зміст адекватно представлений у авторефераті.

При загальному позитивному враженні від опанованої роботи слід звернути увагу на *деякі окремі і, переважно, несуттєві (але, - все ж таки) недоліки:*

1. На противагу змістовному розкриттю у теоретичній частині роботи проблеми реадаптації учасників бойових дій до умов мирного життя автору

бажано б було приділити більше уваги феноменології та природі ключової категорії дослідження, - «психічної ригідності».

2. Не зовсім коректним та дещо широким здається запропоноване авторське визначення психічної ригідності, як (*цитуюмо*) «...складної багатовимірної властивості, що відображає структурно-рівневу організацію особистості, її поведінки і діяльності, тобто обидва аспекти психіки: формально-динамічний та змістовний». Адже в сучасній вітчизняній психологічній науці вже існує визначення «психічної ригідності», як «...відносної нездатності особистості в разі вимог об'єктивної ситуації змінити свою поведінку, ставлення або реакцію на нову ситуацію, змінити свою психічну установку, засвоїти нові засоби пристосування та коригувати програму діяльності».

3. Один з перших дослідників психічної ригідності, - Г.В. Залевський (опитувальник якого, доречі, було успішно використано у ході дослідження), - вказував на те, що психічна ригідність, виявляючись в нормі чи в патології структури особистості, характеризується певними параметрами: інтенсивністю (силою, глибиною) і екстенсивністю (широтою або спектром охоплення структури особистості по вертикалі і по горизонталі – вздовж її підструктур), стійкістю (реакція – стан – риса), генералізованістю і домінуванням (риса – симптомокомплекс – тип) та вмотивованістю (прийняттям – неприйняттям необхідності змін). Хотілося б зрозуміти авторський задум відносно обмеженого використання вищезазначених параметрів під час проведення власного емпіричного дослідження.

4. Крім того, на тлі ретельного вивчення структури психічної ригідності Г.В. Залевського, поза увагою автора, нажаль, залишилися і певні види ригідності. На нашу думку, їхня дослідницька актуалізація лише б поглибила наукові здобутки роботи.

5. Нажаль, автор лише обмежився констатацією подальших кроків, які бажано проводити при роботі з колишніми комбатантами, розмістивши їх у шостому розділі загальних висновків (*цитуюмо*: «...психічна ригідність... вимагає психологічної корекції індивідуально виражених дезадаптивних

порушень за допомогою соціально-психологічного консультування та проведення спеціальних реабілітаційно-відновлювальних заходів»).

6. Вважаємо, що кваліфікаційна наукова праця тільки б виграла, якщо б у дисертаційній роботі емпіричний чи статистичний матеріал ілюструвався на додаток до багато чисельних таблиць рисунками або графічними зображеннями.

7. Ми розуміємо, що безперечна складність роботи диктувала необхідність приділити значну увагу збору емпіричного матеріалу щодо максимально повної характеристики обстежуваних, що призвело, в решті решт, до перевантаження дисертації допоміжною інформацією та, як наслідок, до певної складності сприйняття презентованих Євгеном Олександровичем результатів роботи. Однак, цією обставиною можна знехтувати, враховуючи інші суттєві переваги опанованої кваліфікаційної наукової праці.

Можна було б продовжити список *«благих побажань»* офіційного опонента, але, оскільки поки що мова йде не про докторську, а лише про кандидатську дисертацію, то ми дозволимо собі з урахуванням усього вищезазначеного констатувати, що наведені нами зауваження суттєво ніяким чином не можуть вплинути на загальну високу оцінку рецензованої кваліфікаційної наукової праці.

Висновок. Дисертація на тему: «Динаміка ригідності комбатантів у процесі адаптації до умов мирного життя» є завершеною роботою, в якій успішно вирішена важлива наукова задача, що має суттєве значення для медичної, військової, соціальної психології та психології діяльності в особливих умовах. Автор дисертації – Євген Олександрович Балабушка заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах».

Офіційний опонент,
головний науковий співробітник
науково-дослідної лабораторії
екстремальної та кризової психології
Національного університету цивільного захисту України,
доктор психологічних наук, професор

О.В. Тімченко